

Др Радоман Јовановић

ИЗВРШЕЊЕ РАЗГРАНИЧЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ И ТУРСКЕ 1859—1860. ГОДИНЕ

Одлуком цариградске амбасадорске конференције од 8. XI 1859. ријешено је да се, на прољеће следеће године, упути на терен техничка комисија, ради фиксирања граница између Црне Горе и Турске.* Било је општепознато да ће турска влада на све могуће начине одлагати практично спровођење одлука амбасадорске конференције, исто онако као што је разним заврзламама одуговлачила рјешавање питања црногорских граница на дипломатском пољу. Уз подршку Енглеске и Аустрије, турска влада је хтјела да, ако икако може, избјегне фиксирање црногорских граница. Плашећи се тога, француска влада је, својом комуникацијом од 8. фебруара 1859. године, позвала кабинете других великих сила да се, на прољеће те године, приступи практичном извршењу протокола цариградске амбасадорске конференције.¹ Граничне знакове требало је да постави међународ-

* У раду о дипломатској страни рјешавања питања разграничења Црне Горе и Турске 1858. године указао сам да фиксирање црногорских граница на терену треба да (иако је то само практично спровођење дипломатске одлуке) буде предмет посебног чланка. (Р. Јовановић, *Разграничење Црне Горе и Турске 1858. године*, Историјски записи XXIII, 1966, 427). Овај рад је нешто измијењени одломак Пете главе припремљене књиге о спољној политици Црне Горе у вријеме књаза Данила.

У овом раду употребљавају се ове скраћенице: АВПР, К — Архив внешней политики России у Москви, Канцеларија министра; АМСПФ, S — Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris, Turquie, Scutari; ДМЦ, ПС — Архив „Музеја Цетиње“, Приновљени списи; ДМЦ, Д I, Архив „Музеја Цетиње“, фонд „Данило I“; ИИБ, ГЈ — Историјски институт у Београду, Исписи Гргура Јакшића из архива у Паризу; ХАЗ, ПСН — Историјски архив у Задру, Президијални списи Намјесништва за Далмацију.

¹ ДМЦ, ПС, Communication français, Paris, le 8 fevrier 1859; В. Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862. године*, Београд 1923, 64. Објављено: А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958, 194—195.

на комисија стручњака, уз помоћ добрих познавалаца терена, о чијем саставу је требало да се договоре владе великих сила — потписница цариградског протокола. За то је требало да послужи провизорна карта Црне Горе, коју су представници великих сила потписали у Цариграду 8. XI 1858. године.

По налогу својих влада, руски и француски амбасадори у Цариграду позвали су Порту да одреди свога представника у комисији. Они су предложили да комисија почне рад што прије, да се састане у Котору, између 20. и 25. марта, и да одмах приступи постављању граничних знакова. Комисија би, као и претходна, требало да буде састављена од представника европских сила, Турске и Црне Горе.²

Ускоро су велике силе почеле да одређују своје представнике у комисији. Француска влада је, поново, одредила свог скадарског конзула Екара за представника, а руска — конзула у Дубровнику К. Д. Петковића, коме је наређено да одржава најсрдачније и најповјерљивије односе с француским конзулом и да, у свему, договорно раде.³ Француска влада је позвала и књаза Данила да одреди црногорскога комесара у комисији.⁴ Као и у претходној комисији, Црну Гору је и овог пута заступао ађутант Данило Вуковић.⁵

Већ од 15. III 1859. године почели су да долазе у Котор представници сила у комисији. Први је, како се и очекивало, дошао Екар, који је, очекујући комплетирање комисије, чешће одлазио на Цетиње да се савјетује с књазом, не само о раду комисије већ и, још више, о политици Црне Горе у предстојећем француско-аустријском рату. То је, разумљиво, забринуло аустријске власти у Котору, па отуда и потиче њихова претјерана

² ИИБ, ГЈ, I — XXVIII, 60/16, шифрована депеша француског амбасадора у Цариграду Тувнела француском министру иностраних послова Валевском, 12. II 1859; ДМЦ, ПС, руски амбасадор у Цариграду А. Б. Лобанов — Ростовски руском конзулу у Дубровнику К. Д. Петковићу, 16/28. II 1859, бр. 111; АВПР, К, д. 44, л. 156—157, Лобанов — Ростовски министру иностраних послова Русије А. М. Горчакову, 28. II/12. III 1859; л. 158, копија ноте енглеског амбасадора у Цариграду Х. Булвера А. Бутењеву, 8. III 1859.

³ ДМЦ, ПС, директор Азијског департмана Министарства иностраних послова Русије Ј. П. Коваљевски Петковићу, 3/15. IV 1859, бр. 180.

⁴ ДМЦ, Д I, француски конзул у Скадру И. Екар књазу Данилу, 25. II 1859, бр. 20.

⁵ Комисију су сачињавали: конзул Екар и инжењеријски капетан Желис (за Француску), конзул К. Петковић и инжењеријско-топографски прапорщик Биков (за Русију), инжењеријски капетан Х. Кукс (за Велику Британију), генералштабни инжењеријски капетан С. Јовановић (за Аустрију), конзул Лихтенберг (за Пруску), инжењеријски бригадни генерал Хусеин-паша (послије прекида рада — пуковник Сафер-бег) (за Турску) и Д. Вуковић (послије прекида — војвода Петар Вукотић) (за Црну Гору). (А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, 195, и обимна грађа о раду комисије).

бојазан од црногорских акција по, наводном, наговарању францускога конзула.⁶

Као и увијек, турски комесар је „закаснио“, па је у Котор стигао 28. марта 1859. године. Очекујући његов долазак, сви комесари, изузев аустријског, пошли су на Цетиње, ради разговора с књазом Данилом.

Прва сједница комисије одржана је 28. марта 1859. увече у Котору. На њој је турски комесар Хусеин-паша изјавио да са њим није дошао и неопходни топограф, да још нема детаљне инструкције и да му је неопходно да се претходно споразумије с командантом војске у Херцеговини Дервиш-пашом. Због тога је Хусеин-паша тражио да се почетак рада комисије одложи за петнаест дана и да она, потом, почне рад с херцеговачке стране, сматрајући да су тамо највеће тешкоће. Комесари су прихватили Хусеин-пашин предлог за одлагање почетка рада комисије, али се Екар успротивио његовом захтјеву да рад почне с херцеговачке стране, сматрајући да ће комисија имати више тешкоћа при утврђивању границе према Албанији, па је тражио да она почне рад с те стране. Како су турскога комесара подржали аустријски, енглески и пруски представници, и Екар је морао пристати на турски предлог. Првој сједници комисије није присуствовао црногорски представник, јер га није било у Котору, али су га зато Екар и Петковић обавијестили о њој.⁷

Не само конзули већ и дописници новина увиђали су да Хусеин-паша није навео праве разлоге за одлагање почетка рада комисије — за 13. април 1859. године (када је требало да се поново окупи у Рисну). Увиђало се да је овим предлогом Порта хтјела да искористи присуство комесара да би лакше покорила побуњена херцеговачка племена, која су упорно тражила извршење обећања Порте да ће им дати локалну аутономију. Управо у вријеме када је одлаган рад комисије (не само до 13. априла већ и касније, све до 26. априла) турске трупе су појачале акције за умирење устаничких племена. Петковић је мислио да појачане војне мјере могу довести до опасних посљедица и да се Порта вара ако мисли да ће сви комесари савјетовати устаницима да се умире без извршења турских обећања.⁸ Можда је Екар и тражио да комисија почне рад с албанске стране да би избјегао да посредује код устаника за умирење и омогућио им већу самосталност у преговорима с Турцима.

⁶ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 8/20. III 1859, бр. 68; Петковић руском амбасадору у Вечу В. П. Балабину, 30. III/11. IV 1859, бр. 7.

⁷ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 16/28. III 1859, бр. 1 и 18/30. III 1859, бр. 4.

⁸ ДМЦ, ПС, Петковић Лобанову — Ростовском, 23. III/3. IV 1859, бр. 84; Петковић Коваљевском, 24. III/5. IV 1859, бр. 88; ИИБ, ГЈ, I — XXVIII, 61/14, Тувнел Валевском, 5. IV 1859, бр. 27; *Московские ведомости*, бр. 116, 17. V 1859. — Допис из Задра. Карактеристично је да се овај допис скоро дословно поклапа са Петковићевим извјештајем бр. 88 од 24.III/5. IV 1859.

С малим закашњењем, комисија се заиста окупила у Рисну, гдје се задржала, повремено одлазећи у Котор, до 26. априла, нешто зато што због великог невремена није могла изићи на терен, а највише због сукоба око статуса црногорског представника у њој. На сједници од 15. априла у Рисну, турски комесар је објавио да, по инструкцијама које има, не може признати црногорском представнику једнака права као и другим, а наиме: право гласања и потписивања протокола. У томе га је свесрдно подржао аустријски комесар, који је показао копију протокола од 8. XI 1858. године, на основу којег је, по његовом тумачењу, комисија упућена на терен са задатком да утврди „границу између Херцеговине, Албаније и Турске“ (како је тамо и стајало), и да се црногорски представник и не помиње у цариградском протоколу, па га, дакле, не може ни признати. Тиме се хтјело, још једанпут, изричито напоменути да се разграничење врши међу „турским провинцијама“ и да о црногорском комесару не може ни бити ријечи. Енглески комесар је признао Вуковићу право савјетодавнога гласа и право да потпише будућу карту Црне Горе, одричући му при том право потписивања протокола и гласања, и тако је фактички подржао предлог Хусеин-паше. Пруски комесар, разумије се уз енергичну подршку француског и руског комесара, признавао је црногорском комесару иста права као и осталим и упорно доказивао да је задатак комисије да изврши разграничење између Црне Горе и Турске, а не да рјешава било каква политичка питања.⁹

Да би се изишло из ових спорова крупног политичко-дипломатског карактера, Екар је предложио да комесари не потписују ни протоколе ни *proces-verbal*, већ само карту и свеску спецификације (*cahier de spetification*) и да, зато, нема разлога да њих не потпише и црногорски представник, пошто то нијесу дипломатски документи па, зато, не могу, у било чему, одређивати међународни положај Црне Горе.

Комесари су, због насталог спора, морали тражити нове инструкције од својих влада. Француски и руски амбасадори у Цариграду одмах су интервенисали на Порти и настојали да утичу на енглеског амбасадора сер Хенри Булвера (иначе доајена дипломатскога кора), да његова влада не само измијени гледиште о црногорском представнику у комисији већ и да, својим моћним утицајем, склони Порту да призна црногорског представника. Амбасадор Булвер је изјављивао да црногорском представнику није могуће дати иста права као и осталим, пошто он није ни потписао цариградски протокол, али је обећао да ће се, по том питању, консултовати са својом владом. На Порти су,

⁹ ДМЦ, ПС, Петковић Ковалевском, 4/16. и 6/18. IV 1859, бр. 9 и 12; ИИБ, ГЈ, I — XXVIII, 61/17, Тувнел Валеvском, 19. IV 1859, бр. 30.

пак, изјавили да никако не могу пристати, из принципијелних разлога, за Турску далекосежног значаја, да црногорски представник има једнака права са осталима.¹⁰

Питање признавања права црногорском комесару одузело је прилично времена, а то је и била позната турска тактика одуговлачења. Најзад су турски, енглески и пруски комесар добили инструкције да се сагласе са пријемом црногорског представника у свим радовима комисије, а посебно да му признају право потписивања карте Црне Горе и њеног описа (*Cahier de spetification*), а да избјегавају сва питања међународних односа између Црне Горе и Турске. Да се новим компликацијама око права црногорског представника не би почетак рада комисије одвећ одуговлачио, прихваћен је Екаров предлог да се комесари у свом раду придржавају праксе комисије из претходне године — да се не састављају, нити потписују, никакви протоколи о раду комисије на терену, да комесари само за себе воде документацију о раду комисије. У инструкцијама је стајало да се црногорски представник Данило Вуковић потпише на карти и њеном опису послије турског комесара, а не по азбучном реду (како је то било на цариградском протоколу од 8. XI 1858), али да то ни у чему не одаје положај црногорског представника и његове земље према Турској, већ само означава положај директно заинтересованих страна.¹¹

Аустријски комесар С. Јовановић имао је инструкције да у свему штити турске интересе, да се супротстави пријему црногорског представника у комисију и тако одуговлачи њен рад. Било је јасно да ће, ако добије иста права као и остали, црногорски представник, уз француског, руског и пруског, увијек прегласати турског, аустријског и енглеског комесара, и да ће зато разграничење испасти на већу штету Турске, па је Јовановић, по инструкцијама, остао „да до краја чува турске интересе трајније и од саме Порте“, чиме је изазвао велико нерасположење у Црној Гори и крајње затегнуо њене односе према Монархији.¹²

Чак и послије пријема нових инструкција од својих влада, аустријски и турски комесари су поставили питање дипломатског назива црногорског представника. Наиме, они су, као и при формирању комисије претходне године, настојали да се црногорски комесар, по дипломатској терминологији, назива делегат (*delegue*), а не комесар (*commissaire*), као остали у комисији.¹³

¹⁰ ИИБ, ГЈ, I — XXVIII, 61/17, Тувнел Валевском, 19/IV 1859, бр. 30.

¹¹ ДМЦ, ПС, Петковић Ковалевском, Рисан, 13/25. IV 1859, бр. 16.

¹² В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, 65.

¹³ ДМЦ, ПС, Петковић Ковалевском, 18/30. III и 13/25. IV 1859, бр. 4 и 16.

Најзад, комесари су, са великом пратњом, пошли из Рисна 26. априла и, последије ноћења у Драгаљу и Грахову, разапели шаторе 29. априла у Неновом пољу.¹⁴

Прије но што су приступили постављању граничних знакова, комесари су покушали да се, начелно, договоре о свом раду. И раније је било јасно да ће рад на успостављању границе бити веома деликатан и тежак, особито тамо гдје она буде раздвајала спорна имања, нарочито ако локалне турске власти не спријече муслимане у браћењу имања која су сматрали својима. Да би се добила што природнија граница, понегдје је требало одступити од линије утврђене у Цариграду, уз адекватне компензације на другом мјесту, а то је са пограничним муслиманима било тешко постићи.¹⁵

Проносили су се гласови да су херцеговачки муслимани намјерни да упуте у Цариград делегацију и траже заштиту оних својих имања која је требало да припадну Црној Гори. Они су тражили да се постигне аранжман о коришћењу двовласничких имања и да његово стриктно спровођење буде међународно загарантовано.¹⁶

Знајући да ће муслимани правити велике тешкоће комисији, књаз Данило је молио комесаре да, када дођу до околине Никшића, извиде спорове око упада никшићких Турака на црногорску територију, унапријед се обавезујући да ће поступити према њиховом рјешењу и казнити Црногорце ако се нађе да су криви за сукобе. Он је сигурно знао да ће се комесари увјерити да су Турци криви за честе сукобе.¹⁷

Пошто су разапели шаторе у Неновом пољу, комесари су 30. априла 1859. године почели са означавањем границе у области Грахова. Топографско одређивање и постављање граничних знакова почело је од тремеђе Црне Горе, Турске и Аустрије, од

¹⁴ Полазак из Рисна комисије за постављање граничних знакова на првој црногорској међународно признатој граници у њеној историји био је заиста импозантно изведен. Хусеин-пашу је пратио одред турске гардијске војске, специјално доведене из Цариграда (због њеног угледа) ради спречавања отпора који би комесарима могли пружити погранични муслимани. Капетана С. Јовановића пратила је чета аустријских јегера, а пошто је за комесаре све требало набављати из Рисна и Котора — у њиховој комори је било више од 100 коња (сам Хусеин-паша имао их је 48). (ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, Грахово, 17/29. IV 1859, бр. 19). — Карактеристично је да је руски конзул Петковић сматрао да су му, с обзиром на велики углед Русије у Црној Гори, пружене врло скромне могућности за рад и праћење по црногорској граници (4 служитеља, 2 јахаћа и 4 товарна коња), јер су Екар и Кукс имали знатно више на располагању („велику пратњу“ и по 8 и 10 коња). (ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 18/30. III 1859, бр. 5).

¹⁵ ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 3/16. III 1859, бр. 62.

¹⁶ ХАЗ, ПСН, в. 44. с. X/1—1. бр. 270/р, аустријски конзул у Мостару Дубравчић далматинском намјеснику барону Лазару Мамули, 24. II 1859, бр. 127/6.

¹⁷ ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 9/21. VI 1859, бр. 123.

брда Губар, преко виса Шестикова главица ка окомитој стијени Мичи Мотика.¹⁸ Тога дана, још прије почетка рада, аустријски комесар Јовановић је напустио комисију, јер је добио наређење да се хитно врати у Котор, а на своје мјесто је оставио инжењеријског капетана Христијановића, и то само ради форме, јер је знао, и сам је то изјавио, да због рата у Италији и појачаних немира у Херцеговини комисија неће наставити рад и да ће се морати разићи.

Капетан Христијановић је одмах показао злу вољу према Црној Гори. Он се енергично спорио о безначајним дјеловима земљишта, настојећи да границу увуче што више у црногорску територију и тако Турској докаже добру вољу бечке владе. Сам Хусеин-паша је мање од аустријског представника бранио турску територију и показивао је спремност за споразумијевање са осталим комесарима.

Сјутрадан, 1. маја, требало је поставити граничне знакове између Граховљана и Корјенића, али, и поред позива који им је упутио Хусеин-паша, корјенички муслимани нијесу хтјели послати своје представнике да присуствују постављању међаша, пријетећи да ће убити свакога ко тамо пође. Наиме, линија, учртана на карти, давала је Турској право на мало поље у Корјенићима, па је требало анкетом утврдити коме оно припада. Хришћани из Корјенића, сви једногласно, утврдили су да оно припада Црној Гори, али Хусеин-паша то није хтио признати без присуства корјеничких муслимана. Када су му Екар и Петковић скренули пажњу да је сам крив и да он (а нико други) треба да обезбиједи присуство турских свједока, Хусеин-паша се спазио и обећао да ће то урадити, али то није успио. Заступник аустријског комесара хтио је да кривицу за то баци на Црногорце, и дрско је тражио од Данила Вуковића да распусти Црногорце који прате комисију по граници (или их примора да не носе оружје), тврдећи да корјенички муслимани не смију доћи на границу из страха од Црногораца. Екар и Петковић су се томе енергично успротивили и иронично рекли да комисија без Црногораца не може радити, јер „на ону страну границе сада нема турских власти“ које би обезбјеђивале рад комисији, са чиме се сагласио и сам Хусеин-паша.

Комесари су још очекивали да Хусеин-паша доведе муслиманске свједоке, када је 4. маја 1859. године, по пријему телеграфске депеше, енглески комесар одједанпут напустио комисију, а за њим су, у великој журби, пошли пруски, турски и

¹⁸ Договорено је да се као гранични знакови урезају крстови или други знакови на неприступачном терену. По приступачним брдима постављане су пирамиде од неотесаног камена, а на земљаном терену су копане рупе. (ДМЦ, ПС, Петковић Ковалејевском, Грахово, 17/29. IV 1859, бр. 18 и 25/IV, 7. V 1859, бр. 20).

аустријски комесари. Они су изјавили да у датим околностима комисија не може наставити рад. У ствари, дознавши за рат у Италији, комесари су помислили да ће устанак у Херцеговини добити већи замах и да Црногорци не могу остати посматрачи крупнијих догађаја.

Тако су у логору на Неновом пољу остали само Екар и Петковић са Црногорцима, па су сјутрадан и они напустили терен, очекујући нове инструкције.¹⁹

По разиласку комисије Хусеин-паша је пошао у Беч да се консултује о даљем раду на разграничењу. Тамо је примио наређење да се врати у Цариград и очекује развој догађаја око Црне Горе.²⁰

Аустријска влада је одмах објавила да је комисија коначно распуштена. Пруски комесар је добио инструкције да се с енглеским комесаром споразумије о могућности настављања рада комисије. На таква објашњења пруског колеге енглески комесар је телеграфски одговорио из Котора да је спреман да настави рад у комисији једино под условом да црногорски комесар учествује у њеном раду као посматрач с правом потписивања карте а без права гласања.²¹ Вјероватно је капетан Кукс, за вријеме четвородневног рада на Грахову, увидио да је Вуковићев глас онај који претеже приликом гласања, разумије се — у корист Црне Горе.

Прекид рада комисије забринуо је руску и француску дипломатију, пошто су још једанпут могле констатовати да због аустријског и енглеског противљења може бити ометен читав посао око фиксирања црногорских граница. Руска и француска дипломатија су сматрале да рад на разграничењу није прекинут, већ да је само комисија привремено распуштена и да се од даљег њеног рада неће одустајати. Амбасадори Русије и Француске настојали су у Лондону, Бечу и Цариграду да се комесари што прије окупе и наставе рад. Руска влада је предала протестну ноту отправнику послова турске амбасаде у Петрограду Хајдар-ефендији. Амбасадор Русије у Цариграду је такође протествовао на Порти против прекида рада комисије, па му је изјављено да ће турска влада настојати, и чак ангажовати доајена дипломатског кора сер Хенри Булвера, да комисија што прије настави рад.²²

¹⁹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, Котор, 25. IV/7. V 1859, бр. 20; Петковић Коваљевском, 3/15. V 1859, бр. 98; ИИБ, ГЈ, I — XXVIII, 61/23, Тувнел Валевском, 11. V 1859, бр. 37.

²⁰ ДМЦ, ПС, Балабин Петковићу, 18/30. V 1859, бр. 72; Лобанов — Ростовски Петковићу, 21. VI 1859, бр. 316; АВПР, К, д. 44, л. 336—337, Лобанов — Ростовски Горчакову, 13/25. VI 1859, бр. 72.

²¹ ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 3/15. V 1859, бр. 106.

²² ДМЦ, ПС, Балабин Петковићу, 18/30. V 1859, бр. 72; Лобанов — Ростовски Петковићу и Горчакову, 13/25. VI 1859, бр. 72.

Тек пошто је у Вилафранки, 11. јула 1859. године, постигнуто сепаратно примирје између Аустрије и Француске, дипломатија се могла јаче ангажовати да се рад на разграничењу настави. Крајем јула руска влада је затржила од европских сила да се њихови комесари што прије упуте у Дубровник и Котор и да наставе рад. Француска влада је наредила конзулу Екару (који се налазио у Котору) да се повеже с конзулом Петковићем и да се, чим стигну други комесари, упуте у Грахово. Послије нужних консултација и енглеска и пруска влада су наложиле својим комесарима да се укључе у наставак рада комисије.²³

Добивши обавјештење о наставку рада комисије, Петковић је средином јула почео припреме за рад на терену. Поново је настао проблем око окупљања комесара, а нарочиту сметњу за наставак рада представљао је турски комесар, који је опет одуговлачио да се појави и договори са другим комесарима о почетку рада комисије. Сматрало се да комисија треба да што брже заврши посао, дакле прије касне јесени, пошто је лоше вријеме могло омести њен рад.²⁴

Турска влада је, са своје стране, позвала представнике сила у Цариграду да се договоре о наставку рада комисије, али је, по обичају, одуговлачила са слањем свога комесара. Ипак је Порта крајем августа 1859. одредила за комесара пуковника Сафет-бега (намјесто Хусеин-паше).²⁵

Пошто је црногорски комесар Данило Вуковић дао оставку на службу у Црној Гори, књаз Данило је именовоа сенатора Петра Вукотића за црногорског представника у комисији.²⁶

И нови турски комесар је, по њиховој пракси, одуговлачио да изађе на границу, изговарајући се, као и његов претходник, да нема инструкција и да мора да се састане у Требињу са Дервиш-пашом.²⁷

Напокон су руски и француски конзул пошли из Рисна 13. септембра 1859, а други комесари су се из Дубровника упутили преко Требиња. У Нудолу су ологоравили 15. септембра 1859. године. Два дана касније комисија је почела са постављањем граничних знакова, почевши од Бегових корита (гдје се разишла 4. маја). Често ометани великом кишом, комесари су пошли да-

²³ ДМЦ, ПС, копија депеше Горчакова Балабину, 26. VII 1859; Балабин Петковићу, 5/17. VIII 1859, бр. 322.

²⁴ ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 8/20. VII, 11/23. VIII и 23. VIII/4. IX 1859, бр. 146, 186, 194.

²⁵ АВПР, К, д. 45, л. 107, Лобанов — Ростовски Горчакову, 15/27. VIII 1859, бр. 111; ДМЦ, ПС, Лобанов — Ростовски Петковићу, 21. VII/2. VIII 1859, бр. 316.

²⁶ ДМЦ, Д I, књаз Данило Петковићу, 28, VIII 1859; Д. Вуксан, *Књаз Данило. Осма година владе (1859)*, Записи XVIII (1937) 66.

²⁷ ДМЦ, ПС, Петковић Балабину, 29. VIII/10. IX 1859, бр. 212.

ље ка Броћанцу, Скорча гори, Пришталици и туда границу омеђили. Од Броћанца до Рашкова брда комесари су утврђивали границу 22. септембра. Ту је турски комесар протестовао, тврдећи да Црногорци и Бањани не показују тачно Рашково брдо, па је тражио да се за свједоке позову никшићки муслимани. Иако је карта Црне Горе (потписана претходне године у Цариграду) била израђена само на основу војног рекогносцирања, дакле без триангулације, ипак су турски, аустријски и енглески комесари захтијевали да се она са математичком тачношћу означи на терену, не водећи рачуна о његовој конфигурацији и обезбјеђењу мира на граници. Премда су се они свесрдно залагали за осигурање турских интереса (настојећи да „ни један камен више не припадне Црној Гори него што је назначено на карти“), Екар, Петковић, Лихтемберг и Петар Вукотић успијевали су, прегласавањем и свједоцима, да се линија колико је год то било могуће обиљежи што повољније за Црну Гору.²⁸

Нетачност карте Црне Горе, коју су правили инжењеријски официри претходне године, била је очигледна. Та околност и веома јака жеља прекограничног становништва да се прикључењем Црној Гори ослободи турске власти — отежавале су комисији рад на терену, али су истовремено омогућиле да разграничење испадне повољније за Црну Гору, него што би то било да су се комесари стриктно држали на карти уцртане линије. На многим мјестима границу је било веома тешко пренијети са карте на терен, па се морало прибјегавати свједочењу граничног становништва. Тамо гдје се црногорска граница приближавала плоднијем земљишту муслимана свједочења су увијек била различита, па је комисија, да би изишла из тешкоћа и избјегла прекид рада, узимала средину између опречних претензија, као што је то било код Корјенића, Никшића, Колашина, а нарочито Спужа и Подгорице. Тамо гдје је становништво на граници било исте вјере, свједочења никада нијесу била противрјечна, па је то давало добре могућности да се граница на терену фиксира у корист Црне Горе, јер је тамошње становништво увијек вукло границу к себи, сматрајући да земља коју је обухватала црногорска граница није изгубљена, већ добијена. Тако је било на граници према Бањанима, Дробњацима, а особито на граници између Горњих и Доњих Васојевића.

Такву тежњу пограничног становништва веома вјешто су користили Екар и Петковић да што више прошире црногорску територију. Када су се, касније, упоређивале карте из 1858. са фактички постављеном границом, увиђала се осјетна разлика у корист Црне Горе. Имена граничних пунктова на објема картама била су иста, али положај неких од њих у природи био је

²⁸ ДМЦ, ПС, Петковић Лобанову — Ровстовском, 6/18. IX 1859, бр. 21; Српски дневник, бр. 70, 6. IX 1859.

сасвим другачији. Тако је Грахову припојен дио Бањана, пошто је у црногорску корист ријешен спор о имену и локацији Буковске границе и Рашкова брда. Нетачно показујући на терену локалитете учртане на мапи, свјedoци су „убиједили“ комисију да Црној Гори припадају села Горњи и Доњи Тупан, са богатим пасиштима, чиме су граховска и рудинска капетанија добиле доста природну границу и тако Никшић, с те стране, скоро потпуно затворили.

Приликом постављања граничних знакова између Никшића и Жупе избио је спор око граничне тачке Студено брдо. Том приликом је Никшићанима направљен мали уступак, али је то надокнађено вучењем праве линије с Товића на Војник, између двије тачке које су представљене од свјedoка као Студено брдо, чиме је Црној Гори припало Луково, са богатим испашама и шумама. Том црногорском границом Никшићани су и с истока тако стијешњени да су, економски, постали потпуно зависни од Црногораца.

Са Војника граница је утврђена, између Дробњака, на врх Пјешивац, ускочки мост на Буковици и Јабланов врх на Сињавини. Граница је и овдје фиксирана по казивању мјесног становништва и, благодарећи томе, неколико дробњачких села припало је Црној Гори. Та су села имала богате испаше и шуме.²⁹ Аустријски комесар је увиђао да Дробњаке на дезавуисање комесара наводе Екар и Петковић, да би се тако прикључили Црној Гори. Аустријски конзул у Мостару јављао је да Дробњаци повукују црногорску границу и више од два километра у турску територију.³⁰

Са Јаблановог врха (на Сињавини) до ушћа рјечице Пјешчанице (између Мораче и Колашина) и одавде до брда Владош (између Колашина и Речина) граница је постављена потпуно у црногорску корист, на тај начин што је утврђена преко тачака означених на карти из 1858. које тадашња комисија није видјела, а на терену је утврђена према казивању Црногораца. На тај начин је постигнута нешто природнија црногорска граница, а Колашин је стијешњен и доведен у исти положај као и Никшић.

Граница између Горњих и Доњих Вasoјевића није била коначно ријешена на мапи из 1858. године, па је остало да је комесари фиксирају на терену, узимајући у обзир географске цјелине. Зато је та гранична линија била означена тачкицама, а то је пружало велике могућности да се обманивањем комесара постигне што повољнија црногорска граница.³¹

²⁹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 10/22. IV 1860, бр. 52 — тајно.

³⁰ ХАЗ, ПСН, в. 440, с. X/1—1, бр. 1896/р, Мамула аустријском министру иностраних послова Голуховском, 20. X 1859; Прилог: Дубровчић Мамули, 11. X 1859, бр. 733/32.

³¹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 10/22. IV 1860, бр. 52 — тајно.

Како су Турци знали да ће гранична линија у Васојевићи-ма испасти за њих неповољна, извршили су снажан притисак, нарочито на Велику, која је двије године раније признала црногорску власт. Књаз Данило је у Велику слао своје агенте да подбуњују становништво против Турака и не плаћају трећину плавско-гусињским беговима. Да би се тај процес прекинуо, плавско-гусињски муслимани и Арбанаси из Пећи и Малесије дивљачки су напали Велику 8. IX 1859. године и учинили велика звјерства.³²

Граница између Горњих и Доњих Васојевића постављена је такође повољно за Црну Гору. Конзули Екар и Петковић истичали су да им је народ у пограничним крајевима захваљивао на свесрдној помоћи и изјављивао да су међаши постављани на тако повољним позицијама како се ни сам није надао, нарочито због противљења турског и аустријског комесара.³³

И турски свјedoци су лажно свједочили пред комисијом, па је због опречних изјава одуговлачен рад на постављању граничних знакова. Нарочито оштар спор избио је око мјеста Владош код Колашина. Обмањивања комесара била су очита са обе стране, а томе је, изгледа, био врло вјешт угледни васојевићки војвода Миљан Вуков, у чију су ријеч комесари апсолутно вјеровали.³⁴ Војвода Миљан је то могао радити тим лакше што су његове изјаве енергично подржавали руски и француски конзул и црногорски комесар, такође веома угледни војвода Петар Вукотић. Тако је Црна Гора изишла на Лим и добила Васојевиће све до Злоречице, Лима и Требачке ријеке.

Крајем октобра 1859. године комисија је фиксирала границу у области Куча, гдје је такође имала крупних спорова, наро-

³² АМСПФ, С, вол. 8, ф. 170—174, Екар Валевском, 3. X 1859; вол. 9, писмо васојевићких капетана Екару, 1/13. X 1859; Свештеник Стефан из Ђаковице јављао је 2/14. IX 1859. године руском конзулу у Скадру Сученову да је овај напад извршен да би се прекинуо процес ширења црногорске власти у Васојевићима. Он је писао: „Да покараетъ Господъ Черногорскаго Князя и французскаго консула за причиненныя православнымъ неисторства“. (А. М. Селищев, *Словянское население в Албании*, София 1931, 97).

³³ АМЦПФ, С, вол. 9, ф. 191—194, Екар Валевском, Речине 13. X 1859; ДМЦ, ПС, Петковић Ковалељском, 10/22. IV 1860, бр. 52 — тајно.

³⁴ ДМЦ, ПС, копија колективне ноте комесара Француске, Русије и Пруске комесарима Велике Британије, Аустрије и Турске, 10. X 1859. — Војвода Миљан је, користећи се маглom и јесењим кишaма, лукаво мијењао имена врхова и тако дезинформисао комесаре. Тако је он Криви до назвао планином Туријом, „три сахата дубоко у Нахију“. „Таквим опасним досјеткама, извртањем имена мјеста и ријека, војвода Миљан добио је најмање трећи дио Нахије Црној Гори“. (Г. Вуковић, *Војвода Миљан Вуков*, 26; R. Coquell, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie depuis les origines*, Paris, 1895, 334).

чито због жарке жеље књаза Данила да што већи дио Куча припадне Црној Гори.³⁵

До нарочито оштрих спорова дошло је приликом фиксирања границе у околини Спужа и Подгорице. Било је унапријед познато да ће спушки муслимани енергично штитити своја имања, која је требало да припадну Црној Гори. Знајући за то, књаз Данило је још крајем јула предложио скадарском гувернеру Абди-паши да се формира мјешовита локална комисија која би се старала о обостраним претензијама на имања у области Спужа и Подгорице до доласка међународне комисије на тај терен. Против такве комисије били су енглески и аустријски конзули, а она, иначе, не би могла ништа ни постићи, при познатој раздражености подгоричких и спушких муслимана, који су сматрали да их турска власт недовољно брани од „отимања“ њихових имања од стране Црногораца.³⁶

Спужани су се толико енергично супротстављали да су комесари морали привремено прекинути рад и поћи у Скадар, да се жале гувернеру Абди-паши.³⁷ Отуда је комисија пошла за Подгорицу 7. новембра 1859. у пратњи гувернера Абди-паше, који је претходно ухапсио главне чланове спушког меџлиса, који су се противили раду комесара. Из Подгорице је, по његовом наређењу, послат у Спуж батаљон низама, да би одржавао ред и спречавао Спужане да онемогућавају постављање граничних знакова. Овдје је нарочито оштар спор избио око локали-

³⁵ Петар Вукотић, као човјек великог ауторитета, учинио је знатне услуге комисији. Он је имао велики утицај на погранично становништво и многе спорове је вјешто ријешио. Војвода Петар је стално радио са Петковићем и Екаром и увијек је прихватао њихове савјете. Због заслуга у раду комисије, Петковић је предложио својој влади да одликује војводу Петра Вукотића. (ДМЦ, ПС, Петковић Ковалевском, 10/22. IV 1859, бр. 53). Комесари су се хвалили на Вукотића и због тога што је он својим великим ауторитетом успијевао да смири чак и муслимане и тако обезбиједи комисији услове за рад (*Српски дневник*, бр. 97, 10. XII 1859). И Кучи су пријетили комесарима ако не поставе границу куда су они жељели. (*Српски дневник*, бр. 88, 8 XI, 1859).

³⁶ ДМЦ, ПС, Балабин Петковићу, 4/16. IX 1859, бр. 1308; Сученков Петковићу, Скадар, 1/13. VIII 1859, бр. 108. — Црногорци су у масама долазили да свједоче и посматрају постављање међаша у околини Спужа, плашећи тако спушке муслимане, али и стварајући тешкоће комисији. Наиме, турски и аустријски комесар су пријетње и вику Црногораца сматрали изазовом Спужанима да им одговарају истом мјером, и тако онемогуће рад комисије. (ДМЦ, Д I, Екар књазу Данилу, 13. XI 1859, и Екар војводи Петру Вукотићу, 16. XI 1859, 29. X 1859, и бр. 88, 8. XI 1859).

³⁷ Исто, копија писма Абди-паше конзулу Екару, 14. XI 1859. — Спужани су чак пријетили да ће убити руског и француског конзула, тврдећи да они одвећ пристрасно подржавају Црногорце у „отимању“ њихових имања. Била је потребна дипломатска интервенција на Порти да би се скадарском гувернеру Абди-паши наредило да обезбиједи нормалан рад комесарима (АВІР, К, д. 45, л. 341, депеша Лобанова — Ростовског Горчакову, 24. X/5. XI 1859, бр. 154; Видјети: *Српски дневник*, бр. 85, 29. X 1859, и бр. 88, 8. XI 1859).

тета Сребрна главица, коју су представници једне и друге стране различито показивали: једни ближе Спужу а други даље, па је комисија узела средину, тачку звану Банова гомила. Одатле је граница постављена правом линијом к извору рјечице Црковнице, њеним током до ушћа у Матицу, па њом до ушћа у Ситницу, а затим током Ситнице до села Лекића (које је остало Турској).

Фиксирајући границу даље према Језеру, појавио се спор око локалитета Миронова главица, која се по показивању Црногораца у природи налазила много ниже. Пресијецајући Скадарско језеро, граница је фиксирана на врх брда између Годиња и Сеоца (које је остало Турској), а одатле на врх Сутормана, остављајући Пепиће Црној Гори. С врха Сутормана граница је фиксирана његовим врхом до Врсуте и одатле правом линијом на гребен изнад Спича и њиме до аустријско-црногорског граничног знака, близу кога је 28. новембра 1859. године постављен посљедњи (бр. 83) гранични знак између Црне Горе и Турске.

Тиме је главни и најтежи дио посла на разграничењу био завршен, последије многих тешкоћа на које су комесари наилазили на сваком кораку — од лошег јесењег времена до опасности којима их је излагао гњев пограничног муслиманског становништва. Остало је да се припреми карта Црне Горе и опис граница, чиме су се комесари бавили у Дубровнику.

Упркос противљењу турског, аустријског и енглеског комесара, црногорска граница је била обиљежена повољно за Црну Гору, узимајући у обзир за основу одобрену карту из 1858. године. Сви Црногорци су били задовољни, осјећајући да се, у датим околностима, граница није могла поставити дубље у турску територију.³⁸

Тако је Црна Гора добила своју прву, на терену обиљежену и међународно признату границу. Дотадашња неодређена, само силом оружја брањена гранична линија имала је својих и повољности и неповољности. Повољност је била у томе што су Црногорци, неограничени било каквим уговорима, сматрали својим све што су могли добити и бранити силом оружја, ишли слободно куда су хтјели и могли, нападали Турке, сматрајући да тиме не нарушавају икакве законе, и тако прибављали знатан дио средстава за живот. Неповољност је била у томе што су Црногорци, немајући никаквих међународних гаранција, морали „непрестално стојати на стражи“, без могућности и услова за јачи економски развој.

³⁸ Исто, Петковић Балабину, 24. XI/6. XII 1859, бр. 261; Петковић Коваљевском, 19/31. XI 1859, Коваљевски Петковићу, 22. XII 1859, бр. 4112. — Руски представник у овој међународној комисији конзул К. Д. Петковић детаљно је навео трасу црногорске границе у својој књизи *Черногория и Черногорцы*, Санктпетербург 1887, 3—4. Превод са руског Марка Мартиновића објавио је А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу*, 195—197.

Црна Гора је разграничењем добила своје мјесто у међународним односима, одређене су и признате њене границе, које су стављене под заштиту великих сила, чиме су створени повољни услови за стабилнији погранични мир. Нијесу се испунила очекивања да ће међународно бити признати за црногорске крајеве и они у којима је турска власт била само номинална (Кучи, Бањани, Зубци, Крушевица и Драчевица). Но, иако Црној Гори није признато право на ове крајеве, међународно признато право Турској на њих било је само формално, јер је тамошње становништво продужило да одбија турску власт и да се, као и до тада, управља по црногорским законима и тако фактички живи у саставу Црне Горе.

Књаз Данило је сматрао, а тог мишљења су били и руски и француски конзул, да је питање признавања независности Црној Гори разграничењем сведено на ствар просте форме, да Турска и неке силе још доста дуго ту форму неће испунити, али да не само суштински него и формално Турска не може више, по међународном праву, имати било какве претензије на Црну Гору. Учешће црногорског комесара у комисији, који је имао права једнака са осталима, и његов потпис на карти и „свесци спецификација“ у име Црне Горе, имао је једнаку међународну важност као и потпис турског комесара, који је документе потписао у име Турске, а не у име провинција Херцеговине и Албаније, како је Порта упорно хтјела да докаже, па се зато није могло сматрати да је Турска испунила намјеру да се разграничење схвати као омеђавање трију турских провинција.³⁹

Црна Гора није добила природну границу, а уз то је лишена и приступа на Јадранско море под било којим условима. Није јој гарантовано ни право слободног трговачког проласка, било Бојаном било од Вира на Бар. Уским појасем Црна Гора је била одсјечена од мора, исто онако као што је аустријском територијом одсјечена од Боке Которске. Тако је она своју извозно-увозну активност могла обављати само преко Скадра и Котора, гдје су Црногорци морали подносити шиканирања, капресе мјесних власти и бројне, за њих неповољне одредбе, прије свега царинске, дакле турског и аустријског монопола над црногорским спољнотрговинским прометом.

И поред тога што су гранични знакови постављени, сматрало се да сва питања разграничења нијесу још ријешена. Нарочито су тешко и неријешено питање била двовласничка имања. Иако је, у принципу, било прихваћено да су обе државе обавезне да гарантују власницима право коришћења имања која су остала на другој страни границе, тога се није придржавала ни једна страна, па су настали бројни спорови. Њих је највише било у околини Спужа и Подгорице, а затим Никшића и Кола-

³⁹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 29. III/10. IV 1860. бр. 93.

шина. Црногорци, а нарочито Пипери и Мартинићи, хтјели су и силом да дођу до плоднијег земљишта, па нијесу много марили за тек постављене међе, прије свега нијесу признавали муслиманима право коришћења имања унутар црногорске границе. Они су, дознавши да је комисија почела са постављањем међаца од Грахова, самовољно постављали „киљане“ око Спужа, рачунајући да ће то њихово „граничење,“ међународна комисија прихватити.⁴⁰

Нарочито спорно било је право испаше на Вељем и Малом брду, које су Пипери одавно уживали. Турска је упорно бранила своје искључиво право на ова два, стратегијски веома важна, брда. Пошто су се она нашла у турској граници, а питања двовласничких имања комисија није поближе утврдила, око њих ће се водити дуготрајни спорови, често догађати крвави сукоби, чујати покличичи и којевитезања, управо све док она буду била у турској граници.

Да би ових спорова било мање, Абди-паша је предложио да се формира једна мјешовита црногорско-турска комисија, која би, на мјесту, ријешила спорове а да, у случају да то не успије, арбитражу врши међународна комисија за разграничење.⁴¹ На то је књаз Данило пристао, али је такву комисију било тешко саставити, а она, у условима сталних сукоба и појачане мржње муслимана према Црногорцима, заиста није могла ишта урадити. Књаз је, и овом приликом, тражио од комесара да ријеше, за Црну Гору најважнија, спорна питања — право трговачког саобраћаја Црногораца са приморјем и оштре сукобе око имања у околини Спужа. Аустријски комесар је био и против слободног изласка црногорске трговине на море и против ректификације границе у околини Спужа, сматрајући је већ утврђеном.⁴²

Црногорска граница је била толико стијеснила муслимане у Никшићу, Колашину и Спужу да су се они нашли у потпуној зависности од Црногораца. Нарочито велике тешкоће настале су за оне муслимане чије су земље обрађивале чифчије, а остале су у црногорској граници. Постављањем границе, чифчије су се сматрале ослобођеним плаћања аренде, а тиме су муслимане лишавали дијела средстава за живот.⁴³ Због тога муслимани из ових мјеста нијесу могли живјети без сталних упада на територију која је разграничењем припала другој страни. Своја имања они нијесу могли прежалити, па је то појачало мржњу према Црногорцима, који су им, по њиховом схватању, уз помоћ комесара „отели“ имања. Огорчени на утврђену границу, муслимани су порушили неколико граничних знакова, или су их

⁴⁰ ДМЦ, Д I, вршилац дужности аустријског конзула у Скадру Пертаци књазу Данилу, 16. IX 1859.

⁴¹ Д. Вуксан, *Књаз Данило. Осма година*, 71—73.

⁴² В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, 70—71.

⁴³ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 10/22. IV 1860, бр. 52 — тајно.

пренијели на друга, за њих повољнија мјеста. Пошто су, у основи, били задовољни границом, Црногорци су далеко мање од муслимана рушили пограничне знакове.⁴⁴

Признавање Грахова за црногорску територију, и против воље Турске и Аустрије, био је велики добитак за Књажевину, али и губитак за Турску, нарочито за корјеничке муслимане, који су остали без тамошњих имања. Рачунало се да је око триста корјеничких породица остало без земље. Оне су се жалиле мостарском гувернеру Васиф-паши на свој положај.⁴⁵ Уочавајући њихово тешко стање, турске власти су се носиле мишљу да ове „кржаве крајишнике“ преселе на неко погодније мјесто.⁴⁶

Пошто им је разграничењем било отежано коришћење и оно мало земљишта што им је међународна комисија признала у власништво, те зиме, гоњени и силном хладноћом и оскудицом, изазваном неродном годином, корјенички, никшићки и колашински муслимани почињу се приближавати књазу Данилу, показујући тежњу да са њим дођу у ближи додир. На то их је, како рекосмо, гонила велика нужда, а и сазнање да је црногорска власт организованија од турске, која се о њима мало бринула, па их, по њиховом схватању, чак није ни штитила. И прије но што је граница одређена на терену, посљедњих десетак муслиманских породица из Црног Врха у Васојевићима, које су Васојевићи и Братоножићи били отјерали са њихових имања, било је спремно да се покрсти и призна књаза Данила за господара, ако би им се омогућило да се врате на своја, још ненасељена мјеста.⁴⁷

Да би на неки начин могао користити своја бивша имања, један број муслимана је, чим је видио да су она обухваћена црногорском границом, тражио од књаза да их прими за црногорске држављане, а неки су изјављивали и спремност да се покрсте. Већ крајем октобра је једна група Корјенића и Никшићана била на Цетињу и молила књаза да их „прими“ за црногорске „поданике“, изјављујући да ће, као и Црногорци, плаћати „дацију“.⁴⁸

Нарочито је тешко било оним муслиманима којима је црногорска граница захватила не само имања већ и куће, што је, неким, задало големе невоље. Тако је десетак муслимана из Никшићког поља ишло на Цетиње да моли књаза Данила да их

⁴⁴ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 5/17. I 1860, бр. 7.

⁴⁵ ХАЗ, ПСН, в. 451, 210/р, Дубравчић Мамули, 22. II 1860, бр. 133/с. X/1—1, бр. 266/р; Дубравчић Мамули, 8. III 1860, бр. 179/4.

⁴⁶ ДМЦ, Д I, Новица Церовић књазу Данилу, Морача 2. II 1859. — О прекрштавању муслимана у Васојевићима до 1857. видјети: Н. Лучић, *Крштење потурчењака у Васојевићима од 1852. до 1857. године*, Орлић, Цетиње 1866, 21—28.

⁴⁷ Српски дневник, бр. 89, 12. XI и бр. 95, 3. XII 1859.

⁴⁸ Српски дневник, бр. 95, 3. XII 1859.

прими за „поданике“. Корјенићки муслимани, којима је црногорска граница захватила имања, били су принуђени да моле граховског војводу Анта Даковића да их „узме на душу“ и да има што више разумијевања према ситуацији у којој су се нашли.⁴⁹

Никшићки и колашински муслимани су, више пута, ишли на Цетиње, а Корјенићи су, чак заједно са представницима устаника, ишли код књаза Данила да траже савјет и помоћ. Било је очито да су и муслимани били изгубили вјеру у снагу турске власти и да су увиђали да турска управа у Херцеговини неће дуго трајати, да се Османско царство мора убрзо распасти. Муслиманске прваке књаз је пријатељски дочекивао на Цетињу, даривао их, али није могао испунити њихову жељу да постану црногорски држављани. Он им је говорио да, за неко вријеме, остану припадници муслиманске вјероисповијести и да се не покршавају, увјеравао их у потребу да, као крајишници, остану у своме крају, и да се неће дуго чекати на нове границе, које ће и њих прикључити Црној Гори.⁵⁰ Тако је на граници према Херцеговини јако учвршћен утицај Црне Горе, а особито је то књаз учинио давањем олакшица за трговачке послове. Те гладне зиме он је дозволио муслиманима да одлазе у Рисан, преко црногорске територије, и да тамо, као и Црногорци, купују жито које је било доведено из Русије и Француске. Никшићанима је био дозвољен слободан трговачки промет са Подгорицом и Скадром. Те године муслимани су били ослобођени царине, па су са завишћу гледали како Црногорци, увијек оскудни, у томе моменту боље живе од њих. Овим својим мудрим одлукама књаз Данило је задобио велике симпатије код херцеговачких муслимана и учврстио црногорске позиције код њих.⁵¹

Никшићки муслимани су поново долазили, у мају 1860. године, на Цетиње да књазу захвале „што их је спасио од смрти глађу“ и изјаве „да се више немају чему надати од Султана и да зато желе да се сједине са Црном Гором“.⁵² Тако су се појављивали знаци помирења старих крвних непријатеља — Црногораца и муслимана, „који су једни другима порицали и да је дан свијетом“. Књажево тактичко поступање према муслиманима допринијело је јачању његовог утицаја и угледа и код

⁴⁹ ХАЗ, ПСН, в. 451, s.X/1—1, бр. 696, Дубравчић Мамули, 30. V 1860, бр. 336/7.

⁵⁰ Исто, бр. 632/р, которски окружни капетан Дојми Мамули, 26. V 1860, бр. 196/г; В. Ђоровић, *Лука Вукаловић, 74—75; Вукова преписка*, књ. VII, Београд 1913, 365; Н. И. Хитрова, *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50—70-х годах XIX века*, Москва 1979, 138—139.

⁵¹ Један од Никшићана, Али-ага Веризовић, пошао је у Цетињски манастир, поклонио се пред њивотом св. Петра и приложио 5 талијера. (ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 17/29. V 1860, бр. 131).

⁵² Исто.

муслимана у Босни и Херцеговини. Говорило се да он том својом тактиком жели да Турска узврати Црној Гори истом мјестом — да Црногорцима дозволи слободан трговачки саобраћај са Баром.⁵³

Један број муслимана, чије је куће обухватила црногорска граница, није хтио да се исели у Турску, а — што је било много важније — један број њих (већином српског поријекла), који је био остао у Турској, желио је да се припоји Црној Гори, видећи у томе ослобођење од самовоље турских власти. То су, у првом реду, били никшићки муслимани, који су својим захтјевима за примање у црногорско држављанство дали примјер и другим херцеговачким муслиманима. Тако се покушавало да се у антитурску борбу увуче и муслиманско становништво Херцеговине, чиме је ширена база антитурског покрета. Овај процес је имао јаког одјека и код муслимана у Босни.^{53а}

На традиционалну црквену свечаност на Тројичин дан (1860. био је 25. маја) под Острогом долазила је и маса муслимана из Херцеговине, па је она на неки начин претворена у јаку политичку манифестацију. Велики број никшићких муслимана спремао се да пође под Острог и „поклони“ се књазу Данилу. Читав тај процес приближавања муслимана књазу прекинуо је жестоки напад Дробњака, Шаранаца и Пивљана на Стричину Мушовића у Пољима Колашинским 22. маја 1860. године. Црногорци су у нападу на турске куле грдно пострадали: имали су 57 мртвих и рањених, а 10 их се утопило у Тари. Тај сурови напад Црногораца на Поља Колашинска устрашио је и никшићке муслимане, па их је никшићки мудир са војском приморао да одустану од пута у Острог.⁵⁴

Пошто нијесу били окружени црногорском територијом (као Никшићани), код спушких муслимана се није појавила тежња да се прикључе Црној Гори. Спужани су црногорском границом били веома стијешњени и лишени имања и испаша. Зато су њихови испади у околини били врло чести. Револтирани на Црногорце, а и на своју владу, Спужани су хтјели да пријетњама и оружјем отјерају Црногорце с имања која су сматрали својима. Нарочито оштар сукоб настао је око Прасквице код Спужа, гдје су Црногорци били почели да се масовније насељавају. Књаз је наредио да новонасељеници на Прасквици, ради одбране од Спужана, подигну малу тврђаву, тобоже као одговор на турско утврђивање Медуна у Кучима. Око ове тврђаве било је доста протеста од стране скадарског гувернера и интервенција скадар-

⁵³ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 5/17. I 1860, бр. 7.

^{53а} Н. И. Хитрова, нав. дјело, 140.

⁵⁴ Вукова прелиска VII, 365, 367—368; ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 17/29. V 1860, бр. 131; ХАЗ, ПСН, в. 451, с. X/1—1, бр. 703. Дојми Мамули, 4. VI 1860, бр. 208. и 9. VI 1860, бр. 214.

ских конзула. Ускоро је насеље на Прасквици названо Ново Село, и како су се тамо населили углавном Катуњани, основана је посебна капетанија.⁵⁵ Спужани су толико упорно стајали на ратној ноzi према Црногорцима да им је књаз за неко вријеме био забрањено да наоружани прелазе црногорску границу.⁵⁶

Разграничењем добивено земљиште књаз је населио већином Катуњанима. У Лукову је насељен повећи број катунских породица, а нарочито погодне за насељавање биле су Рудине. Те године, 1860, у Лукову и Рудинама су основане посебне капетаније.⁵⁷

Да би Бјелопавлиће и Пипере ослободио економског притиска тржишта у Спужу и Подгорици, књаз је наредио да се оснује пазариште на Прентиној главици, у Мартинићима.⁵⁸

По доласку са терена у Дубровник, комесари су усаглашавали карте и опис границе. Главни топографски посао обавио је Биков, који је свуда ишао по граници, док су остали инжењери нерадо залазили у тешко приступачне терене, а француски и пруски комесар нијесу у току читавог рада на фиксирању границе ни имали инжењера, па су сами одока цртали карту. У Дубровнику је дошло до спора међу комесарима — коју карту треба прихватити (руску, или аустријску). С извјесним измјенама, прихваћена је руска мапа и опис границе потписан 2. фебруара 1860. године. Требало је да копије потписане карте буду упућене у Цариград, на верификацију, Конференцији амбасадора великих сила. Комисија је сматрала свој рад завршеним и огласила се распуштеном.⁵⁹

Но, управо, тада, када се сматрало да комисија више није потребна, скадарски гувернер Абди-паша предложио је да комесари поново изиђу на границу према Албанији и ријеше бројна неријешена питања. По споразуму између Порте и представника сила у Цариграду, комесари за разграничење требало је

⁵⁵ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 16/28. V 1860, бр. 128; Сученков књазу Данилу, 1/13 III и 30. VII 1860; Д. Вуксан, *Књаз Данило Девета година*, 194.

⁵⁶ ДМЦ, Д I, Сученков књазу Данилу, 4. VI 1860, књаз Данило Сученкову јуна 1860, бр. 132.

⁵⁷ *Вукова преписка* VII, 365, 366; Каже се у новинским написима да је само 1859. у Рудинама насељено око 140 породица и да им је књаз подигао цркву. У Лукову је, по тим подацима, насељено преко 300 породица. (*Српски дневник*, бр. 95, 18. XI 1859, бр. 23, 20. III 1860).

⁵⁸ Мислило се да се пазариште оснује на Орјој Луци, потом на Ждребаонику, али је оно ипак остало на Прентиној главици, гдје је и раније постојало мало пазариште. (ДМЦ, Д I, Сученков књазу Данилу, 1. III 1860. и књаз Данило Сученкову, 13. III 1860). Пазариште на Прентиној главици остало је све до 1870. године, када се почело афирмисати ново, у новоподинутој варошици Даниловграду. (Видјети: *Српски дневник*, бр. 60. 6. XII 1860).

⁵⁹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 31. I/12. II 1859, бр. 48; АВПР, К, д. 42, л. 56—57, Лобанов — Ростовски Горчакову, 26. I/7. II 1860.

да се упуте на границу према Албанији, нарочито у околину Спужа и Подгорице.⁶⁰ Абди-паша је предложио формирање мјесне мјешовите црногорско-турске комисије, која би на лицу мјеста ријешила спорове око имања. Против тога је био руски конзул, сматрајући да је једино надлежна међународна комисија дефинитивно фиксирала границу и да се она не може мијењати. Комесари су увидјели да се предлогом Абди-паше настоји што више одложити дефинитивна верификација постављених граница, а није им се ни ишло поново на црногорско-турску границу, па су 6. марта упутили колективну ноту књазу Данилу и гувернерима Албаније и Херцеговине, тражећи од њих да изложе своје примједбе на утврђену границу и истакну мјеста која сматрају спорним и која треба ријешити арбитражом међународне комисије.⁶¹

Скадарски гувернер је одговорио са одговором на ову ноту. Он није могао указати на спорна мјеста, већ је само истицао да ће сазвати представнике Спужа и Подгорице и да ће они изнијети своје претензије. Абди-паша је чак мислио да спорове ријеше сами муслимани и Црногорци, а то је значило да се они неће никада ријешити. Због таквог одуговлачења од стране Абди-паше, енглески и пруски комесар су хтјели да напусте Дубровник, сматрајући своју мисију завршеном.⁶²

Како скадарски гувернер није дао конкретне предлоге, комесари су се састали на своју посљедњу сједницу у Дубровнику 26. марта 1860. године. Том су приликом потписали колективни извјештај и заједно са картом Црне Горе и описом њених граница упутили га на верификацију амбасадорима великих сила у Цариграду. Сматрајући да је завршила свој задатак, комисија се огласила дефинитивно распуштеном.⁶³

И без конкретно изнесених предлога Абди-паше, комисија је, на својој закључној сједници, донијела рјешење да црногорски и турски држављани који имају имања за противној страни плаћају порез као и држављани односне земље. Предлози херцеговачког гувернера Васиф-паше да се уведу пасоши и строга контрола преласка граничне линије нијесу усвојени, јер су имања била толико измијешана да би ометање њиховог коришћења сигурно доводило до честих сукоба. Прихваћено је да се уведу пасоши само за оне који путују дубље у унутрашњост и да се

⁶⁰ ДМЦ, Д I, Сученков књазу Данилу, 16. I и 1. III 1859, АВПР, К, д. 42, л. 115—116, Лобанов — Ростовски Горчакову, 22. III/3.IV 1860, бр. 38.

⁶¹ ДМЦ, ПС, Петковић Коваљевском, 27. II/10. III 1860, бр. 68. и Петковић Лобанову — Ростовском, 29. II/12. III 1860, бр. 69.

⁶² ДМЦ, ПС, Петковић Лобанову — Ростовском, 14/26. III и 21. III/2 IV 1860, бр. 86 и 89; ноте Абди-паше комесарима од 10. и 14. III 1860; нота гувернера Херцеговине Васиф-паше комесарима од 21. III 1860; Књаз Данило Петковићу 25. III 1860.

⁶³ ДМЦ, ПС, записници сједница комисије од 8. и 22. III 1860; Д. Вуксан, *Књаз Данило. Девета година*, 169.

пооштре мјере против ускока. Пошто није постојало дипломатских односа између Турске и Црне Горе, Екар је предлагао да се у Подгорици, Никшићу и Скадру уведе институт црногорског „хрват-баше“, као што је постојао у Цариграду, али су против тога устали комесари Аустрије, Енглеске и Турске. Са задовољством су прихваћени предлог књаза Данила да се кажњавају смрћу кривци за пограничне сукобе и жеља Абди-паше да се ограничи крвна освета.⁶⁴

Добивши колективни извјештај комесара, амбасадори великих сила и турски министар Фауд-паша састали су се у енглеској амбасади 17. априла 1860. године и потписали протокол, којим су одобрили рад комесара. Протоколом је утврђено да би за остварење Абди-пашиног предлога било потребно најмање двије године рада, да нема нарочито ургентних питања и да се рад комисије одвијао према протоколу од 8. XI 1859. године. Амбасадори и турски министар иностраних послова одобрили су неке мање измјене, које је комисија предложила на основу упоређивања карте од 8. XI 1858. и оне од 2. II 1860.⁶⁵ Тиме је, и на дипломатском пољу, коначно ријешено питање црногорске границе према Турској, али нијесу ријешена бројна питања пограничних односа. Тако дефинитивно незавршен посао био је у интересу и Турској и Црној Гори. Ни у току скоро двогодишњег рада, комисија није успјела да ријешити бројна замршена гранична питања, јер су и Турска и Црна Гора жељеле да оставе и простора и разлога за стална чаркања, сукобе око испаша и имања, и да тако доказују своја права на знатније комплексе земљишта.

У сљедећих петнаест година врло често су се формирале мјешовите комисије, које су имале задатак да рјешавају спорна погранична имања и сталне сукобе око њих, и увијек су истичале да међународна комисија из 1859. и 1860. није дефинитивно ријешила погранична питања и да зато сноси дио кривице за сталне сукобе.

⁶⁴ В. Ђоровић, *Лука Вукаловић*, 72—73.

⁶⁵ АВПР, К, д. 60, л. 151, Лобанов Горчакову, 19. IV/1. V 1860. Протокол и записник царинске амбасадорске конференције од 17. IV 1860. објавили су Д. Вуксан (*Књаз Данило. Девета година, 195—196*) и А. Лаиновић (*Побједа на Граховцу, 198*)

Dr Radoman Jovanović

EXÉCUTION DE LA DÉMARCATIION ENTRE LE MONTÉNÉGRIO
ET LA TURQUIE 1859 — 1860.

R e s u m é

Par la décision des Ambassadeurs des Grandes puissances, signée le 8 novembre 1858 à Constantinople, il en était prévu que l'exécution de la démarcation sur place soit faite au printemps de l'année 1859. C'est après des efforts obstinés de la France et de la Russie qu'une commission internationale vint sur place commençant à fixer la frontière entre le Monténégro et la Turquie. A cause de la guerre en Italie, cette commission interrompu son travail le 4 mai 1859 et le continua le 17 septembre 1859. La commission se rencontrait avec de grandes difficultés lors de la mise des marques, surtout sur les terrains plus fertiles et là où la démarcation était faite entre les Monténégrins et les musulmans. Cependant, la frontière fut marquée et, au fond, les Monténégrins en furent satisfaits. La commission internationale n'a pas solutionné le problème de l'utilisation des propriétés renfermées par la frontière de l'autre état, ce qui fut un motif pour des conflits continuels entre les Monténégrins et les Turcs. Par le protocole, signé par les Ambassadeurs des Grandes puissances le 13 avril 1860 à Constantinople, définitivement fut ratifié le travail sur la fixation de cette première frontière internationalement reconnue, entre le Monténégro et la Turquie.